

TRABZON VE YÖRESİNDE KEMENÇE

Necati DEMİR*

Kemençe; genellikle dip kısmı diz üstüne, baş kısmı sol göğse yerleştirilerek veya serbest bir biçimde yay ile çalınabilen; kısa boylu, perdesiz saplı, uzun tarihî geçmişi bulunan telli bir Türk çalgısıdır. Perde aralıklarının dar olması ve ses alanlarının yetersizliği sebebiyle çalması zordur.

Basit bir tasnif yapılacak olursa iki çeşidi bulunmaktadır. Biri Türk sanat müziğinde kullanılmakta olup *armudî kemençe* olarak bilinmektedir. Asıl konumuz olan diğer bir türü ise Türk halk müziği icrasında yerini alan *Karadeniz kemençesi*'dir. Karadeniz kemençesi, Doğu Karadeniz Bölgesi insanının neşe kaynağı, mutlu günlerinin sembolü, üzüntüsünü yansıtmaya aracıdır.

Kemençe çalanlara ve kemençe ustalarına *kemençeci* denmektedir. Bu işi meslek hâline getirmiş kimseler; çeşitli Türk boylarında *şaman, baksı, oyun, kam* isimleri verilen ozan tipini hatırlatmaktadır. Onlar kemençe eşliğinde kısa hikâyeler anlatmakta, mâniler söylemektedir.

1. Kemençe Kelimesinin Kaynağı

Kemençe kelimesinin hangi dilden geldiği, kökeni ve eki tartışmalıdır. Türkçe Sözlük'te kemençe; "*yayla, diz üzerinde çalınan, kemana benzer üç telli küçük bir çalgı*" olarak tanımlanmış ve kaynağını Farsça "*kemânçe*" kelimesi olarak göstermiştir.¹ Bazı kaynaklarda ise kelimenin Farsça *ke-mân* "yay" kelimesi ve Türkçe *-çe* küçültme ekinin bir araya gelmesiyle oluştuğu bilgisi bulunmaktadır.² Eğer kemençe, kemân kelimesinden gelişmişse hem Türkçe'de hem de Farsça'da *-çe* küçültme eki bulunduğu için her iki bilgi de doğru görünmektedir.

* Doç. Dr. Necati Demir, Cumhuriyet Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi, Sivas.

¹ *Türkçe Sözlük*, C. 2, TDK yay., Ankara 1998, s.1266.

² Ahmet Say, *Müzik Ansiklopedisi*, C. 3, Ankara 1985, s.711.

Bu iki görüş de doğru gibi olduğuna göre kelimenin kökeni ve eki niçin tartışmalıdır? Türk yaylı sazları içerisinde yer alan kemençenin Orta Asya kökenli olduğu; buradan Türk göçleri ile beraber Avrupa, Asya ve Afrika'ya yayıldığı anlaşılmaktadır.

Kemençenin belirlenebilen ilk biçimi hayvan turnağı, kabak ve oyulmuş kutlu ağaçlarla yapılan, gövde kısmı tay ve deve derisinden oluşan *İklig*'dir.³ Bu söz; Şor Türkçesinde *ık* "kemençe, kemençe yayı"; Hakas Türkçesinde *uk*; Koybal Türkçesinde *iik* "kemençe", Hakas Türkçesinde *uk*, *ıyık* "kemençe"; Tuva Türkçesinde *igil* "iki telli kemençe", Teleüt Türkçesinde *ikkili* "kemençe" biçiminde geçtiğini Bahaeddin Ögel söylemektedir.⁴ Bu çalgı Kıpçaklar tarafından *ıklık* ismiyle Mısır'a götürülmüştür.⁵

Kelime Türkiye Türkçesi ağızlarında, Malatya İsmetpaşa'da *ıhliğ* biçiminde tespit edilmiş ve "bir çeşit saz" manası verilmiştir.⁶ Kayseri'de ise *ıklık* biçiminde "bülbul" manasıyla bilinmektedir.⁷ Türkiye'de kaleme alınmış metinlerde *ıklık* ve *ıklığ* biçiminde, "kemençe, rebap, ayaklı kemani" manasıyla XIV. yüzyıldan beri pek çok eserde geçmiştir.⁸ Rize ve yöresinde yaptığımız saha araştırmalarında kemençeye *cili*, *cilili* denildiğini tespit ettik. Bu durum, *ıklık* kelimesinin bölgede önce *ıklığ* biçimine geldiğini, daha sonra da ön seste bir y- ünsüzünün türediğini göstermektedir. Belki de arkaik Türkçede kelime başında b- ünsüzü bulunmaktaydı. -ğ-, -ğ seslerinin erimesi veya düşmesi ile de *yili* / *cili* biçimine dönüştüğünü tahmin etmek zor değildir.

Rize ve Artvin yöresi ağızları ile Karadeniz'in kuzeyinde kalan bölgelerin en önemli özelliklerinden biri, kelime başındaki y->c- değişikliği-dir.⁹ y->-c- değişmesi, Kıpçak ve Kırgız Türkçesinin en yaygın özelliklerindendir: *caş*<yaş, *cer*<yer, *cıl*<yıl, *cürök*<yürek, *cut*<yut-, *col*<yol, *cönöl*<yönel-, ... kelimeleri bunlardan bazılarıdır.¹⁰

³ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. 9, Ankara 1991, s.269-278.

⁴ Ögel, agy.

⁵ *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercüman-ı Türki ve Acemî ve Mugâlî*, (Hazırlayanlar: Recep Toparlı, Sadi Çöğenli, Nevzat H. Yanık), Ankara 2000, s.108.

⁶ *Derleme Sözlüğü*, C. VII, Ankara 1974, s.2460.

⁷ *Derleme Sözlüğü*, s.2463.

⁸ *Tarama Sözlüğü*, C. III, Ankara 1967, s.1934-1935.

⁹ Karadeniz'in kuzeyinde kalan bölgedeki Türk ağızları için bk. K. Grönbech, *Kuman Türkçesi Sözlüğü Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini*, (Çeviren: Kemal Aytaç), Ankara 1992, s.45-46.

¹⁰ Mustafa Öner, *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, Ankara 1998, s.15.

Eski Türkçede *y-* ile başlayan pek çok kelime Doğu Karadeniz Bölgesi ağızlarında, Kıpçak / Kuman ve diğer kuzey Türklüğü boylarının bu bölgeye yerleşmesinden dolayı, *c-* ile başlamaktadır: *cemek* (<yemek) "bir çeşit orak sapı", *cemek/cimek* <yemek "tarlalarda biten, yaprakları buğday yaprağına benzeyen ot", *cır-* (<DLT yırt-) "yırtmak, tırnaklamak" *coruk* (<DLT yoruk) "huy, gidiş, zayıf", *cuul* (<DLT yığıl-/yuwul-) "mısır öbeği", *cer* (<yer) (Gr. Keşap: *gul hakkını yiyenin ahirette ceri yok*, *cirik* (TS) (<yırtık) (Artvin), *cilga* (<*yılga) "çay yatağı, suyu az dere, oyuk, çukur"... Aynı durum Karadeniz'in kuzeyi için de söz konusudur: *cemiş* (CC) (<DLT yemiş), *cıy-* (CC) "yığma", toplamak", *cıgıl-/cılıl-/cıkıl-* (CC) (<DLT yıkıl-); *cil* (CC), (<DLT yıl), *cılan* (CC) (<DLT yılan), *cirt-* (CC) (<DLT yırt-), ...

Rize ve yöresi ağızlarında kullanılan kelime, bu çalgının Orta Asya'dan *iklik* > *ıgılığ* > *yiğliğ* > *ciğliğ* > *cili* / *cilili*¹¹ ismiyle getirildiğini, bu bölgede isimlendirmede değişiklik yapılarak *kemençe*'ye dönüştürüldüğünü açıkça ortaya koymaktadır.

Kemençeye Orta Asya'da *kıyak*, *gıçak*, *gırçak*, *giççak*, *giççik*, *gijjak*, ... isimleri de verilmiştir. Kırgız Türkçesinde *kıyak*, çalgı anlamındadır.¹² Karadeniz kemençesi, çalma tekniği bakımından; yarı küre biçiminde bir kutusu ve silindirik şeklinde bir kemençe türü olan Türkmen *giccik*larından farksızdır.¹³

Özbek Türklerinin en yaygın yaylı çalgılarından biri olan üç telli, 40-45 cm boyundaki silindire benzeyen *gicciklar*¹⁴ ise hem çalgı tekniği hem de şekil benzerliği bakımından kemençenin aynısıdır. Özbek *giccik*ları genellikle sol diz üzerinde dik tutularak çalınmaktadır.

Uygurların *gijjak* adlı çalgıları ile kemençe arasındaki benzerlik ise hem çalgı tekniği, hem şekil hem de yapı bakımındandır. Tıpkı kemençe gibi ağaç göğüslü olan *gijjak*, can direğinin yerleştirilmesi ve görevi bakımından kemençe ile aynı özelliği taşımaktadır.

Kıyak kelimesi, tamamen kemençeyle aynı anlamda Trabzon yöresinde de kullanılmaktadır: *kıyak çalmak* "kemençe çalmak", *kıyak gibi sesi var* "sesi kemençeye benziyor".

Üç veya dört telli bu yaylı çalgıya kemençe isminin ne zaman verildiğini tam olarak belirlemek şimdilik mümkün değildir. Doğu Karadeniz

¹¹ *cilili* biçimi, *cili* kelimesine Türkçe *-li* eki getirilerek ortaya çıkmış olmalıdır.

¹² Ögel, age, s.280.

¹³ İrfan Gürdal, "Kopuz ve Türk Dünyası Çalgıları", *Türkler*, C. 19, s.109-111.

¹⁴ Geniş bilgi için bk. Gürdal, agy.

Bölgesi konusunda eski dönemlere ait yazılı kaynakların son derece az oluşu, bu olumsuzluğu daha da ileri götürmektedir. Durum böyle olunca kemençe kelimesi ile ilgili bütün bilgileri gözden geçirmek gerektiği açıktır.

Rásonyi, XIII-XV. yüzyılda Kuman Türklerinin *kemençe*'yi müzik aleti olarak kullandığını bildirmektedir. Ayrıca bu sözcüğü şahıs adları arasında da saymaktadır.¹⁵ Macar Kralı IV. Laszlo'yu öldüren Kumanlardan birinin adı *Kemenche*'dir.¹⁶ Kumanların iskân ettiği Kırım yarımadasında *Kemençe*, *Küçük Kemençe*, *Murtazar Kemençe* isimli köyler bulunmaktadır.¹⁷ *Kumancelair*, Kazak Kırgızlarının Argın oymağına ait boydur.¹⁸ Gagauz Türkleri, bu çalgı aletini Türkiye'deki soydaşları gibi *kemençe* olarak bilmektedir ve *hora / horu* oyunlarını onun eşliğinde icra etmektedirler. Kemençe çalan kişiye Türkiye'deki gibi *kemençeci* denmektedir.¹⁹

Bütün bu bilgilere göre, *kemençe*'nin Farsça olduğu akla yakın görünmekle birlikte, konuya biraz tedbirle yaklaşmak gerektiğini ortaya koymaktadır. Çünkü kemençe isminin çeşitli şekillerde kullanılışı Karadeniz'in çevresinde yoğunlaştığı ortadadır.

Karadeniz'in doğu bölgesine Türkler, bazı bilim adamlarının görüşlerine göre M.Ö. 2 binli yıllarda gelmeye başlamıştır.²⁰ Daha sonraki zamanlarda Saka, Karluk, Kıpçak /Kuman, Peçenek, Uz gibi Türklerin bu bölgeye gelip yerleştikleri bilinmektedir. Dolayısıyla Türkçe bu yörede yaklaşık üç bin yıldır konuşulmaktadır. Bu uzun zaman içerisinde çeşitli sebeplerden ve çok sayıda Türk boyunun gelip yerleşmesinden dolayı da çeşitli değişikliklere uğramıştır. Ama durum ne olursa olsun kaynağı Orta Asya olan bir Türk dili, yörede binlerce yıl hâkim olmuştur denilebilir.

Bütün bunlar göz önüne alındığında kemençe kelimesinin kökünün ve ekinin Türkçe olabilmesi de mümkün müdür? Türkçe kelimelere bu ba-

¹⁵ László Rásonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara 1971, s.144.

¹⁶ Mehmet Bilgin, *Doğu Karadeniz*, Trabzon 2000, s.98.

¹⁷ Bilgin, agy.

¹⁸ László Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s.146.

¹⁹ Harun Güngör-Mustafa Argunşah, *Gagauz Türkleri*, Ankara 1991, s.37-38; G.A. Gaydarci, A.K. Koltza, L.A. Pokrovskaya, B.P.Tukan, *Gagauz Türkçesinin Sözlüğü*, (Aktaranlar: Abdülmecit Doğru, İsmail Kaynak), Ankara 1991, s.143.

²⁰ M. Taner Tarhan, "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler", *Türkler*, C. 1, Ankara 2002, s.597-610; Vecihe Hatipoğlu, "Türk Tarihinin Başlangıcı", *Türkoloji Dergisi VIII*, Ankara 1979, s.26-29; aynı yazar, "Anadolu'nun Kuzeyindeki Gaslar", *Cumhuriyet Gazetesi*, 10 Mart 1984.

kımdan bir göz atıldığında, çok uzak ihtimal olmakla birlikte, gemi < keme kelimesi öne çıkmaktadır. Eski Türkçede *kemi / keme* kelimesi "gemi" anlamına gelmektedir.²¹ *keme*, Kazak Türkçesinde "gemi"²², Kırgız Türkçesinde "büyük sandal, gemi, vapur"²³, Karaçay Türkçesinde "gemi"²⁴, Altay Türkçesinde "kayık"²⁵ demektir.

Kuzey Türklüğünün, özellikle de Peçenek ve Kıpçak/Kumanların, Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'ne tarih içerisinde gelip yerleştikleri bilinmektedir²⁶. Gemi kelimesinin de *keme* biçiminde bölgede söylenmesi normaldir. Nitekim bizim yaptığımız araştırmalarda kelime *keme*; *kemeyi* "gemiyi", *kemeye* "gemiyeye", *kemeden* "geמידen", *kemelere* "gemilere" biçimlerinde pek çok kez tespit edilip başlangıçta ilerleyici ünlü benzeşmesi olarak düşünülmüştü.

Kemençe kelimesinin kökeninde *keme* "gemi" sözcüğünün bulunması, iddialı olmamakla beraber, düşünülmelidir. Kelime daha sonra *-çe* eki almış olmalıdır. Çünkü *kemeçe* de kemençe manasında ağız araştırmaları sırasında tarafımızdan pek çok kez tespit edilmiştir. Ek ve kökün arasına görevini bilemediğimiz, bir *-n-* ünsüzü gelmiş olmalıdır²⁷. Belki de *kemeçe* biçiminin söyleyiş zorluğu bunu zorunlu kılmıştır. Aynı durum *Dîvânü Lügati't-Türk'te* geçen ve "sivrisinek" anlamına gelen *kömiçe/*

²¹ *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, (Metni düzenleyen: James Russell Hamilton), (Türkçe çeviri: Vedat Köken), Ankara 1988, s.192; Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul 1968, s.105; *DLT, IV*, s.299; ...

²² İ. K. Kenbesbayoğlu, *Kazak Türkçesi Sözlüğü*, (Aktaranlar: H. Oraltay, N. Yüce, S. Pınar), İstanbul 1984, s.128.

²³ K. K. Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, C. 2, (Çeviren: Abdullah Taymas), Ankara 1988, s.435.

²⁴ Wilhelm Pröhle, *Karaçay Lehçesi Sözlüğü*, (Çeviren: Kemal Aytaç), Ankara 1991, s.51.

²⁵ Emine Gürsoy Naskali-Muvaffak Duranlı, *Altayca-Türkçe Sözlük*, Ankara 1999, s. 105.

²⁶ İbn Bibi, *El Evamirü'l-Ala'ye Fi'l-Umuri'l Ala'ye (Selçuk-name) I*, (Hazırlayan: Mürsel Öztürk), Ankara 1996, s.336; Fahrettin Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, Ankara 1992; Zeynep Korkmaz, *Bartın ve Yöresi Ağızları*, Ankara 1994, s.1-28; Salim Cöhçe, "Doğu Karadeniz Bölgesi'nin Türkleşmesinde Kıpçakların Rolü", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, Samsun 1988, s.477-484; Necati Demir, "Karadeniz Bölgesi Ağızlarında Kıpçak Türkçesi Özellikleri-Bildiri" *Dördüncü Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı*, İzmir-25-29 Eylül 2000; aynı yazar, "Karadeniz Bölgesi'nde Peçenek ve Kıpçaklar", *Trabzon ve Çevresi Uluslar Arası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri*, Trabzon 2002, s.401-410.

²⁷ Eğer *-n-* sesinin belirleyemediğimiz bir görevi yoksa, bu durum eski dilcilerin "galat-ı meşhûr, fasih-i mehcûrdan evlâdır (yaygın yanlış, terkedilmiş düzgün sözden daha üstündür)" vecizesini akla getirmektedir.

kümüçe ile *kimünçe* kelimelerinde²⁸ de bulunmaktadır.²⁹ Farsçada kelimenin *kemîçe* biçiminin de kullanılması³⁰, konuyu içinden çıkılmaz bir duruma sokmaktadır. *kemençe* (<kemeçe), bu hâliyle "küçük gemi, kayık" olmalıdır. *Kemençe*, yan taraftan bakıldığında, biçim bakımından küçük gemi ve kayığa gerçekten çok benzemektedir. Acaba *kemençe* ismi bu şekilde, benzerlikten dolayı, üzerinde durduğumuz çalgıya ismi verilmiş olabilir mi?

Artvin ve Rize yöresinde, *kemençenin* ilk şekillerinin ismi olan *ıklık / yığlık, igil / yigil'in cili, cilili* biçiminin yaygın olarak söylenmesi; Karadeniz'in doğu kısmında kuzey Türklüğünün etkisi, yöre insanların hayatında denizin birinci derecede önemi, *kemençenin* şekli, bizce, bu ihtimalin tartışılmasını gerekli kılmaktadır.

2. *Kemençenin Coğrafyası*

Kemençenin çok çeşitli adlarla Asya, Avrupa ve Afrika'da bilindiğini yukarda söylemiştik. XVII. yüzyıldan önce Osmanlı sarayını anlatan minyatürlerde *kemençe* çalan kadınlara rastlanmaktadır.³¹ XVII. yüzyılda İstanbul'da *kemençenin* çalındığı ve diğer çalgılar arasında yerini aldığı bilinmektedir.³²

Türkiye'nin güneyinde yerleşen Türkmenlerin de *kemençeleri* olduğunu Ali Rıza Yalman (Yalgın)'dan öğrenmekteyiz.³³

Konumuz olan Doğu Karadeniz *kemençesinde* ise durum şöyledir: *Kemençe* başta Rize, Trabzon, Giresun ve Ordu'da yaygın olarak kullanılmaktadır. Artvin, Gümüşhane, Bayburt, Samsun ve Sinop halkı da *kemençeye* yabancı değildir. Bu bölgeden batıya göç edenler tarafından Düzce, Bursa, Adapazarı ve çevrelerine götürülmüştür.

Kemençe, Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Gagavuz Türklerinin de çalgısıdır. Onların *hora / horu* oyunlarına eşlik eden çalgılardan biri de

²⁸ DLT, C. I, s.445; DLT, C. III, s.358; DLT, C. IV, s.330, 397.

²⁹ Clauson kelimenin her iki şeklini de almış ve *köminçe*'yi yanlış imlâ olarak değerlendirmiştir (bk. Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972, s.722.

³⁰ Gencinei Güftar-Ferhengi Ziya, *Farsça-Türkçe Sözlük*, C. 3, (Yazan: Ziya Şükün), İstanbul 1984, s.1580.

³¹ Ş. Şehvar Beşiroğlu "Osmanlı Müsikîsi ve Kadın" *Türkler*, C. 12, Ankara 2002, s. 455.

³² Rûhî Ayangil, "XVII. Yüzyılda Türk Müsikîsi", *Türkler*, C. 12, s.441.

³³ Ali Rıza Yalgın, *Cenupta Türkmen Çalgıları*, Adana 1940.

kemençedir³⁴. Kemençe çalan kişiye de Türkiye'deki gibi *kemençeci* denmektedir.³⁵

3. Kemençenin Yapılışı

Saha araştırmalarımız sırasında Trabzon ve çevresinde sadece iki kemençe ustasına rastlanmıştır. Bunlar: Ali Kemal Bulut ve Sürmeneli Hasan Sancak'tır. Tarihi binlerce yıl eskilere giden bir Türk çalgısının ustasının ikiye kadar inmiş olması, düşündürücüdür. Ayrıca ilde açılan kemençe kurslarına hemen hemen hiç talebin olmaması da başka bir olumsuzluktur.³⁶

Kemençe; gövde, göğüs, kulaklar ve diğer küçük parçalardan oluşmaktadır. Kemençenin gövdesi hemen her ağaçtan yapılabilir. Kolay şekil verilebilen, yarılmayan ve yılmayan *ardıç, ceviz, dut, erik, kiraz, karaağaç, dişbudak* gibi ağaçlarından yapılanlar daha makbuldür. Bunlarla birlikte *armut, elma, kayın, kestane, selvi* vb. ağaçları da kemençeye gövde olabilir. Çatlama, yılma ve yarıma olmaması için kemençe yapılacak ağacın budaksız olmasına dikkat edilmektedir.

Gövdeye önce *balta* ile kaba bir şekil verilir. Daha sonra ayrıntılarına geçilir. Gövdede yer alan *tekne*, ege demiri ile oyulur. Düzgün şekil verildikten sonra dış kısmı *rende* ile *yontularak* kemençe biçimi verilir. Bu işlem yapılırken *gövde, boyun* ve *baş* kısımları oluşturulur.³⁷

Kemençenin en uç kısmı *baş* veya *burguluk*³⁸ denilen bölümdür. Bu kısma topuz biçimi verilir. En uç kısımda atın yelesini ve deniz dalgasını andıran kabartmalar yapılmaktadır. Burguluğun bitmiş biçimi kurt başına benzemektedir. Bununla birlikte burguluk bölümüne, özel bir çalışma ile, timsah, hamsi veya diğer bazı hayvanlara benzeyecek biçim verilebilmektedir.

Baş / burguya tel uçlarının bağlanması için üç adet (veya tel sayısı kadar) tepesi geniş ve yassı, kemençenin gövde kısmına girecek bölümü ince, *burgu* veya *kulak* ismi verilen ve sert ağaçlardan yapılan üç veya dört parça yerleştirilir.

³⁴ *Gagauz Türkçesinin Sözlüğü*, agy.

³⁵ Harun Güngör-Mustafa Argunşah, *Gagauz Türkleri*, Ankara 1991, s.37-38; G. A. Gaydarci, A.K. Koltza, L.A. Pokrovskaya, B.P.Tukan, *Gagauz Türkçesinin Sözlüğü*, (Aktaranlar: Abdülmecit Doğru, İsmail Kaynak), Ankara 1991, s.143.

³⁶ *Akşam* gazetesi, 2 Ocak 2003, *Karadeniz* eki.

³⁷ Terimlerden anlaşıldığına göre kemençe insan vücuduna benzetilmektedir.

³⁸ *Burguluk / baş* bölümüne Trabzon'da başka isimler de verilmektedir: *Burguluk: tepe, kafa, cidali*.

Burguluk ile tekne arasındaki kısım ise *sap / boyundur*. Kemeçenin boyun kısmı bir elin tutabileceği kadar kısa ve ince olup 6-9 cm arasında değişmektedir. Perdesizdir.

Kemeçenin gövdesini örten *kapak / göğüs* kısmı ise yörede doruk veya sakız ağacı denilen lâdin ağacından yapılmaktadır. Sakız veya doruk ağacının tepesine yakın budaksız kısmından alınan tomruk, *yaracak* veya *yarma bıçağı* adı verilen bıçakla yaklaşık 1 cm kalınlığında boylamasına *dilinir*. Kemeçenin en göze çarpan kısmı kapak olduğu için çıkartılan parçaların düzgün ve damarlarının paralel olmasına dikkat edilir.

Düzgün parçalar yeteri kadar kuruyup kıvama geldikten sonra 2-3 gün ılık suda bekletilir. Kemeçenin gövdesine kolay uyum sağlaması için daha sonra yuvarlak bir şeye sarılıp oluk biçimine gelmesi sağlanır. Kapak şekil aldıktan sonra rende ile her iki yüzü iyice düzeltilir, gerekli inceliğe (yaklaşık 2-3 mm) ulaşıncaya ince zımpara kâğıdı ile silinir. Kemeçenin sesini etkileyenlerden biri de kapaktır. Kapak kalın olduğunda kemeçenin sesi ince, ince olduğunda ise kalın çıkmaktadır.

Kapak takılmadan önce *eşik*'in yerleştirileceği yerin her iki yanına yaklaşık 4-6 cm uzunluğunda, 0,5 cm genişliğinde düz veya yay biçiminde *kaş* ismi verilen karşılıklı iki yarık açılır. Kaşlar gövde içinde oluşan ses titreşimini düzenli bir biçimde dışa yansıtmaktadır. Sesin daha güzel çıkmasını sağlamak için kapağın çeşitli yerlerinden küçük delikler de açılabilir.

Gövde ile kapağın birleştirilmesinden önce, gövdedeki boşluğa, sol kaşın altına dikey biçimde bir *can direği* yerleştirilir. Bir ucu gövdeye diğer ucu kapağa dayandırılan 3, 3.5 cm boyunda ve 0.5 cm kalınlığındaki *can direği*, gerili tellerin baskısıyla gövdenin çökmesini de engellemektedir. Ayrıca bu direk telden kapağa geçen titreşimi gövdeye iletmekte ve ses derinliği vermektedir. Bir başka söyleyişle *can direği* kemeçenin sesini etkileyen en önemli parçalardan biridir. Bu parça uygun bir ağaçtan yapılarak doğru yere yerleştirilmemişse, kemeçenin sesi çıkmaz.

Kapak ile gövde biçim bakımından birbirine uygun hâle getirildikten sonra ağaç tutkalı ile birbirine yapıştırılıp kalıpta sıkıştırılır. Kemeçe bu kalıpta iyice birbirini tutana kadar birkaç gün bekletilir. Yapışma süreci tamamlandıktan sonra kemeçenin alt ve geniş bölümüne, bir ucu gövdenin alt kısmında bırakılmış kabartmaya tutturulan, *kurbağacık*, *uzun eşek* veya *kamış* ismi verilen bir ağaç parça yerleştirilir.

Kemeçe kalıptan çıkarıldıktan sonra tellerin tutturulduğu *kulak* veya *burgu* denilen parçalar takılır. Daha sonra elle tutulan nota bölümüne yaklaşık 20 cm uzunluğunda 2-3 mm kalınlığında *kravat* veya *kravat sap*

adı verilen bir parça yerleştirilir. Kravat, parmakların gövdeye değmesini engellemektedir. Kemençede sabit parçalar yerleştirildikten sonra sıra tellerin bağlanmasına gelmektedir. Tellerin bir ucu *alt eşik*'te³⁹ tel için açılmış bölüme takılıp bağlanır. Diğer ucu ise burguluğun içerisine geçirilip burguya ters taraftan sarılır. Teller bir miktar gerildikten sonra can direğinin üzerine gelecek biçimde tel ile göğüs arasına *köprü*⁴⁰ ismi verilen bir parça yerleştirilir. Küçük bir parça da kafa kısmına, tel ile cidali denilen boğaz bölümüne, tel ile gövde arasına koyulur. Bu parça gerili parmakların tellere baskısıyla kemençenin gövdesinde iz yapmayı önlemektedir.

Teller, burğu döndürülmek suretiyle iyice gerilir ve ses düzenli ve güzel çıkacak biçimde ayarlanır. Kemençenin sol tarafındaki ince teline *zil teli*, ortadakine *sağ tel*, solda bulunan en kalın tele ise *bam teli* ismi verilir. Karadeniz Bölgesi'nde yapılan kemençeler *re*, *la*, *sol* tellidir. Teller, eskiden işlenerek kurutulmuş bağırsak veya at kuyruğundan yapılmaktaymış. Günümüzde çelik, krom ve alüminyum malzemededen yapılmış teller kullanılmaktadır. Kemençe yayının ağaç kısmı yaklaşık 50 cm uzunluğunda 1 cm kalınlığında uzun ince, yün eğirme egirceğine benzeyen gül veya kızılıktan yapılmış bir çubuktur. Kemençe yayına *ok* da denmektedir.

Kemençeye ses veren ve yayı oluşturan teller ise erkek atın kuyruğundan elde edilen kıllardan oluşmaktadır. Tellerin erkek attan alınmasına dikkat edilmesinin sebebi, kuyruk kıllarının idrardan zarar görmemiş olmasının önemli olmasındandır. Yay telleri, kemençe yayına her iki uçtan delikler delinerek bağlanır. Yayın el ile tutulan kalın ucu ve yay tellerinin bir bölümü deri ile kaplanır. Tellerin dağınık durmaması için, bölgede *akınduruk* denilen, az miktarda reçine sürülür.

Kemençe çalınacağı zaman yay ağacı ile teller arasına, avuç içi dışa gelecek biçimde, sağ elin orta parmağı yerleştirilir, yayın istenilen gerginliği bu ve sağ elin diğer parmaklarıyla sağlanmaktadır. Yay telleri, kemençe tellerine sürtülür ve ses çıkar. Karadeniz kemençesinin çalınmasında bilek hareketleriyle sağlanan özel bir yay icrası tekniği bulunur.

4. Kemençe Terimleri

alt köprü (kamuş, kurbağacık, uzun eşek) Kemençenin alt ve geniş kısmında, bir ucu gövdenin alt bölümünde bırakılmış kabartmaya tutturulan, bir ucuna ise tel bağlanan ağaç parça.

³⁹ Alt eşik: *alt köprü*, *kurbağacık*, *uzun eşek*, *kamuş*.

⁴⁰ Köprü: *eşek*, *eşik*.

baş bk. *burguluk*.

boyun Kemeçede *burguluk* ile *tekne* arasındaki kısım. Bir elin tutabileceği kadar kısa ve ince olup 6-9 cm arasında değişir. Perdesizdir.

burgu (kulak) Kemeçenin uç kısmına takılan, tel sayısı kadar olan, tellerin sarıldığı ağaç parçası. Tepesi geniş ve yassı, kemeçenin gövde kısmına girecek bölümü incedir. Sert ağaçlardan yapılır. Teller, burgu döndürülmek suretiyle gerilir, ses düzenli ve güzel çıkacak biçimde ayarlanır.

burguluk (baş, cidali, kafa, tepe) Kemeçenin en uç kısmı. Bu kısma topuz biçimi verilir ve *burgular* takılır. En uç kısımda at yelesi ve deniz dalgalarını andıran kabartmalar yapılmaktadır. Bitmiş biçimini kurt başına benzetenler de vardır. Özel bir çalışma ile timsah, hamsi veya diğer bazı hayvanlara benzeyecek biçim verilebilmektedir.

can direği Gövde ile kapağın birleştirilmesinden önce, gövdedeki boşluğa, sol kaşın altına dikey biçimde yerleştirilen, bir ucu gövdeye diğer ucu kapağa dayandırılan 3, 3.5 cm boyunda ve 0.5 cm kalınlığındaki ağaç parça. Gerili tellerin baskısıyla gövdenin çökmesini engellemektedir. Ayrıca bu direk telden kapağa geçen titreşimi gövdeye iletmekte ve ses derinliği vermektedir. Uygun bir ağaçtan yapılarak doğru yere yerleştirilemezse kemeçenin sesi çıkmaz.

cidali bk. *burguluk*.

dilmek Bir bütünü küçük ve yassı parçalara ayırmak.

doruk (sakız ağacı) Lâdin ağacı.

eğdemiri Madenleri, tahtayı vb.ni yontmak, düzeltmek, için kullanılan üzeri pürüklü, sert, ensiz, ucu geniş ve keskin demir.

eşek bk. *köprü*.

eşik bk. *köprü*.

göğüs (kapak) Kemeçenin gövdesine yapıştırılan kapak. Yörede doruk veya sakız ağacı denilen lâdin veya kayından yapılmaktadır. Adı geçen ağaçların tepesine yakın budaksız kısmından alınan tomruk, *yaracak* veya *yarma bıçağı* adı verilen bıçakla yaklaşık 1 cm kalınlığında boylanmasına *dilini*. Kapak şekil aldıktan sonra rende ile her iki yüzü iyice düzeltilir, gerekli inceliğe (yaklaşık 2-3 mm) ulaşıncaya kadar zımpara kâğıdı ile silinir. Kemeçenin sesini etkileyen unsurlardan biridir. Kalın olduğunda kemeçenin sesi ince, ince olduğunda ise kalın çıkmaktadır.

gövde Kemeçenin ana unsurunu oluşturan biçimlendirilmiş ağaç.

kafa bk. *burguluk*.

kamış bk. *alt köprü*.

kapak bk. *göğus*.

kaş Kemençede *köprünün* yerleştirileceği yerin her iki yanına açılan yaklaşık 4-6 cm uzunluğunda, 0,5 cm genişliğinde düz veya yay biçimindeki delikler. Kaşlar gövde içinde oluşan ses titreşimini düzenli bir biçimde dışa yansıtmaktadır.

kemençe (kıyak) Genellikle dip kısmı diz üstüne, baş kısmı sol göğüseye yerleştirilerek veya serbest bir biçimde yay ile çalınabilen, kısa boylu, perdesiz saplı, uzun tarihî geçmişı bulunan telli bir çalgı. Perde aralıklarının dar olması ve ses alanlarının yetersizliğı sebebiyle çalması zordur. *Gövde*, *göğüs*, *kulaklar* ve diğey küçük parçalardan oluşur. Kemençenin gövdesi hemen her ağaçtan yapılabilir. Kolay şekil verilebilen, yarılmayan ve yılmayan ardıç, ceviz, dut, erik, kiraz, karaağaç, dişbudak gibi ağaçlarından yapılanlar daha makbuldür. Bunlarla birlikte armut, elma, kayın, kestane, selvi vb. ağaçları da kemençeye gövde olabilir. Çatlama, yılma ve yarıma olmaması için kemençe yapılacak ağacın bu daksız olmasına dikkat edilmektedir.

kemençeci Kemençe çalan veya yapan kimseye. Kemençe çalmayı meslek hâline getirmiş kimseler; çeşitli Türk boylarında şaman, baksı, oyun, kam isimleri verilen ozan tipini hatırlatmaktadır. Kemençe eşliğinde kısa hikâyeler anlatmakta, mâniler söylemektedir.

kemençe yayı (ok) Yaklaşık 50 cm uzunluğunda 1 cm kalınlığında uzun ince, yün eğirme eğirceğine benzeyen çubuk. Genellikle gül veya kızılıcıktan yapılmaktadır.

kıyak bk. *kemençe*.

köprü (eşek, eşik) Kemençede tellerin gövdeye değmesini engellemek için kaşların ortası ve tellerin altına konulan küçük ağaç parça.

kravat (Fr. cravate: Bu isimlendirme yakın zamanda benzerlikten dolayı yapılmıştır) bk. *kravat sap*.

kravat sap (kravat) Kemençenin elle tutulan nota bölümüne yerleştirilen yaklaşık 20 cm uzunluğunda 2-3 mm kalınlığında parça. Parmakların gövdeye değmesini engellemektedir.

kulak bk. *burgu*.

kurbağacık bk. *alt köprü*.

ok bk. *kemençe yayı*.

rende (Fa.) Tahta yüzeylerini pürüzsüz duruma getirmek, biçim vermek için marangozların kullandığı araç.

sakız ağacı bk. *doruk*.

sap bk. *boyun*.

tekne Kemeñçe gövdesinde açılan boşluk.

tepe bk. *burguluk*.

uzun eşek bk. *alt köprü*.

yaracak bk. *yarma bıçağı*.

yarma bıçağı (yaracak) Ağaçları dilimlemeye yarayan demir bıçak.

yay teli Kemeñçe yayına bağlanan at kuyruğu kılları. Kemeñçeye ses veren ve yayı oluşturan teller; kuyruk kıllarının idrardan zarar görmemiş olması için, erkek atın kuyruğundan elde edilmektedir. Yay telleri, kemeñçe yayına her iki uçtan delikler delinerek bağlanır. Yayın el ile tutulan kalmı ucu ve yay tellerinin bir bölümü deri ile kaplanır. Tellerin dağılık durmasını önlemek için, bölgede akınduruk denilen reçine sürülür.

yontmak Bir şeye istenilen biçimi vermek için dış bölümünü keskin bir araçla biçmek, kesmek.

Sonuç

Konumuz olan Karadeniz kemeñçesinin kaynağı, Farsça *kemânçe* veya Farsça *kemân*, Türkçe *-çe* ekinin birleşmesiyle oluşan kelime gibi görünmektedir. Yandan bakıldığında gemiye benzediği için kemeñçe > kemeñçe ismi verilmiş olabileceği konusuna son derece tedbirli bakmaktayız.

Kemeñçenin Orta Asya kökenli bir Türk çalgısı olduğu anlaşılmaktadır. Hemen her Türk boy veya topluluğunda bir benzeri farklı isimle kullanılmaktadır. Orta Asya'dan Asya, Afrika ve Avrupa'ya yayıldığı görülmektedir. Türkiye'de Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Toroslarda ve diğer bazı yörelerde halkımız sevincini, neşesini bu şirin araçla paylaşmaktadır.

Kemeñçe ustalarının sayısı azalmıştır. Teknolojik gelişmelerle daha kolay ancak daha kalitesiz üretilmeye başlanmıştır. Tespit edebildiğimiz otuz sekiz kemeñçe teriminden, birkaçı hariç, tamamına yakını Türkçedir.